

**DEBRECENI EGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉK**

**NÉP- ÉS TÖRZSNEVEK A MAGYAR
HELYNEVEKBEN**

Témavezető:

Dr. Rác Anita

egyetemi adjunktus

Készítette:

Nagy Boglárka

III. évf. magyar-történelem

Debrecen

2012

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
I. Helynévtörténet	4
1. A névadás szerepe	5
2. A helynevek keletkezése	5
3. Régi magyar helynévtípusok	6
4. Keletkezéstörténeti típusok	8
4.1. Helynévképzővel történő névalkotás	8
4.1.1. Az -s képzővel alakult helynevek	9
4.1.2. A -d képzővel alakult helynevek	10
4.1.2.1. A -d képzős helynevek lexikális csoportja	10
4.1.2.2. Funkcionális-szemantikai értékelés	11
II. Nép-, és törzsnévi eredetű helyneveink	14
1. Népnevek helyneveinkben	15
2. Törzsnevek helyneveinkben	19
Összegzés	23
Irodalom	25

Bevezetés

Szakedolgozatomban a népnévi és törzsnévi eredetű helynevekkel foglalkozom. Választásom azért esett erre a témára, mert számos helynevünk van, amelyekben nép-, és törzsnév fordul elő, az ilyen helynevek a korai magyar helynévadásnak is jellegzetes típusát képviselik, emellett befolyásolta választásomat az is, hogy szeretnék minél többet megtudni azokról a helynevekről, amelyek körülvesznek.

Dolgozatom két nagy egységből áll. Az első részben röviden a helynevek keletkezését, névadástörténetét, helynévfajtaikat, morfológiai típusait mutatom be. Ehhez alapvető forrásként használtam egyrészt HOFFMANN ISTVÁN *Helynevek nyelvi elemzése* (Bp. 2007) című munkáját, amely a fentebb említett kategóriákat tárgyalja, illetve több munka vált még segítségemre, ezek GYÖRFFY GYÖRGY, BÉNYEI ÁGNES, KISS LAJOS, RÁCZ ANITA és mások nevéhez fűződnek.

Munkám második részében áttérek a nép-, és törzsnévi eredetű helynevekre. Számos munka, tanulmány foglalkozik a nép- és törzsnévi helynevekkel, mivel ezek a magyar helynévadás kialakulásának kezdetekor a 10-11. században is jelen vannak. Ezt a fejezetet két kisebb egységre osztom. Az első részben a népnevekkel foglalkozom. Mivel Magyarország területét sokáig soknemzetiségűek lakták, ezért nem meglepő, hogy több olyan település létezik, amely népnevet visel. Dolgozatomban megvizsgálom azt is, hogy milyen népek nevei szerepelnek helyneveinkben, ezek földrajzilag hol helyezkednek el, és milyen névtípusba tartozó elnevezésekben vesznek részt.

A fejezet második részében a törzsnévi eredetű helyneveket tárgyalom, és azt próbálom bemutatni, hogy az ilyen nevek nem feltétlenül jelentik azt, hogy egykor az általuk megnevezett település az adott törzs központja lett volna. A magyarság hét törzsének a nevét sok település viseli, nem csak a mai Magyarországon, hanem a szomszédságban lévő országokban, a régi Magyarországhoz tartozott területeken, az egész Kárpát-medencében is. A magyar törzsneveket Konstantinus Porphyrogennetos „*De administrando imperio*” című munkája nyomán ismerjük: *Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér* és *Keszi*. A *Kürt-Gyarmat* két törzs egyesítéséből jöhetett létre, ez magyarázza, hogy helynévként csak külön-külön szerepelnek. Ezeknek a törzsneveknek a helynevekhez való viszonyát és a névadásba történő kapcsolódásukat ismertetem.

I. Helynévtörténet

A helynevek tág csoportot alkotnak, mivel bolygók, csillagok, hegyek elnevezései is e kategóriákba tartoznak. Helynévkutatással alapvetően a nyelvészet foglalkozik, de kutatásukba segédtudományként, vagy önállóan több tudomány is bekapcsolódott, így például: a településtörténet, a néprajz és a régészet.

Az idő múlásával az emberekben egyre többször felmerült a kérdés, hogy annak a településnek a neve, ahol él, vagy azoké, amelyeket ismer vajon mihez kötődik? Miért az a neve? Nevezhetik-e saját lakosairól, esetleg egy híresebb személyről, uralkodóról, közvetlen környezetében élőkről? Számtalan településnevünk van, amelyek kötődhetnek személyekhez, tájakhoz, helyekhez, foglalkozáshoz.

Korai nyelvemlékeinkben az elsőrendű forrásanyagot a helynevek biztosítják számunkra. A szórványemlékekben előfordult nevek a 12. század végéig a magyar nyelv történetének az egyedüli írott forrásai. A honfoglalás előttről két magyar helynevet ismerünk, a *Levedia*-t és az *Etelköz*-t. Ezek a legkorábbi olyan helynevek, amelyek biztosan a magyarság névadásának eredményei. Ezeket használták, és magyar nyelven születtek meg.

A magyar helynévkutatók felfigyeltek arra, hogy ANONYMUS és KÉZAI krónikájában sok magyar név szerepel, amelyek latin nyelvű szövegekbe teljesen latin vagy ami még jóval gyakoribb, felemás magyar-latin szerkezetes formában beágyazottan, magyar helynévként szerepelnek, pl: Anonymus: *inter Thysciam et Budrug, aquas calidas superiores*. (BENKŐ, 1998: 114). Az ilyen típusú szövegek miatt kezdtek el foglalkozni a kutatók a helynévkutatással, és ennek eredménye számos tanulmány lett, amely a településnevek keletkezéséről, történetéről, fajtáiról szól.

A 19. században is rengeteg levélben, kéziratban, könyvben jelentek meg településnevek és helynévi adatok, amelyek felkeltették az írók, tudósok és a hétköznapi emberek figyelmét egyaránt. Ez a korszak egyben a magyar nyelvújítás időszaka volt. Azért, hogy a nemzeti nyelvet felemelhessék, kiművelhessék, szótárakat hoztak létre (etimológiai, történeti, értelmező és tájszótárak).

PESTY FRIGYES történész 1864-ben vállalkozott arra a feladatra, hogy az akkori Magyarország minden településének összes használatban lévő helynevét összegyűjtse.

Munkájának eredménye 68 kéziratos kötetben, több mint 30000 lapon őrzi a 19. század közepének helyneveit, amely ma már a történeti helynévkutatás felbecsülhetetlen forrása (HOFFMANN, 2003: 11).

A 20. században újra fellendült a településnevek iránti érdeklődés, s ennek a korszaknak kiemelkedő alakjává vált MELICH JÁNOS. Célja a magyar szókincs nyelvtörténeti feldolgozása volt, több mint ezer magyar helynév etimológiáját írta meg. MELICH mellett a névkutatásban maradandót alkotott még KNIEZSA ISTVÁN, BÁRCZI GÉZA és PAIS DEZSŐ. MELICH és KNIEZSA nem csak a helynevekkel foglalkoztak, hanem ezekkel összefüggésben a magyarság és más kárpát-medencei népek történetével, kultúrájával is (HOFFMANN, 2007: 15). PAIS DEZSŐ és BÁRCZI GÉZA munkássága szórványemlékeink feldolgozásához kapcsolódik. Előbbi a veszprémvölgyi apácák adománylevelét vizsgálta, utóbbi pedig a tihanyi apátság alapítólevelét.

1. A névadás szerepe

A névadás szerepe kiemelkedő, hiszen az ember egyik fontos jellemzője, hogy a körülötte, közvetlen környezetében lévő tárgyat, helyeket elnevezi. A névadás mindig valami érdekében történik, ez a motiváció a helyneveket illetően főképp a tájékozódási szempont.

A névadásban szerepet játszik maga a táj, annak jellemző tulajdonságai. Azon a helyen, ahol egy közösség él, nevek születnek a különböző földrajzi pontok megnevezésére. A neveket a közösség adja, nem tudatosan, hanem tájékozódás céljából.

2. A helynevek keletkezése

A lakosság a térbeli tájékozódás megkönnyítésére neveket adott az egyes helyeknek. A hagyományos nyelvészeti, névtani felfogás szerint a természetes (népi) névadás körülményei között leginkább úgy jellemezhető a helynevek kialakulása, hogy egykor közszavakból származtak, s csak később, másodlagosan váltak tulajdonnévi értékűvé. Helyneveinkben azonban nem csak közszók fordulnak elő. A magyar helynevek keletkezésében közismerten nagy szerepe van a személyneveknek is (HOFFMANN, 2007: 25).

A tulajdonneveknek a köznevektől eltérő sajátos jelentésszerkezetük van. A köznév az általánosítással megalkotott fogalmak nyelvi jele, jelentéstartalmában kiemeli a fogalomhoz tartozó egyedek közös vonásait (pl. város, folyó, utca). A tulajdonnév viszont olyan nyelvi jel, amely az azonos fajú egyedek egymástól való megkülönböztetésére és

önmagukkal való azonosítására szolgál (pl. *Pécs, Duna, Petőfi utca*). A tulajdonnév legfontosabb funkciója az egyedítés, egyénítés.

A. JÁSZÓ ANNA írásában említi, hogy HAJDÚ MIHÁLY szerint a „Tulajdonnév az a nyelvi jel, amelyet alkotója (s ez lehet több személy) egy valami (objektum: személy, hely, állat, tárgy, dolog, fogalmak stb.) azonosítására hoz létre, s azt általában kisebb-nagyobb közösség elfogadja, használja, a nyelvtudomány pedig a közsavaktól való megkülönböztetését (a magyarban nagybetűs helyesírását) elhatározza.” (A. JÁSZÓ ANNA, 2007: 608).

Kezdetben a név által jelölt személy, hely stb. közvetlen jelentéstani kapcsolatban volt azzal a közszóval, amely az elnevezés alapjául szolgált. Például a családnevek kialakulásakor azért neveztek el egyes személyeket *Kis*-nek, *Nagy*-nak, *Sánta*-nak vagy *Feketé*-nek, mert azonos keresztnévű társaiktól ebben a jellemző tulajdonságukban különböztek. A *Bükkös*, *Cser* és *Nyíres* helynevek valamikor ilyen növényzetű területet jelentettek (A. JÁSZÓ ANNA, 2007: 608). A tulajdonnevek tehát keletkezésükben mindig motiváltak.

3. Régi magyar helynévtípusok

KISS LAJOS 1997-es *Korai magyar helységnevtípusok* című művében tárgyalja és elemzi e helynévtípusokat. Közülük a legősibb, a legjellegzetesebb a pusztá személynévből keletkezett elnevezés. Munkájában említi, hogy MOÓR ELEMÉR szerint ez a típus nomádoknak nevezhető, hiszen a nomád korban csak valakihez lehetett menni, nem pedig valahová, azaz nem a hely, hanem a helyét változtató személy után érdeklődtek.

A pusztá személynévi helynév legkorábbi példája a Bíborbanszületett Konstantintól 950 körül feljegyzett *Levedia*, amely a legrégebb ismert nevű magyar vezérnek, *Levedinek* a szállásterületét jelölte. Később a Kárpát-medencében is sorra keletkeztek magyar helynevek pusztá személynévből: *Arad*, *Jutas*, *Pozsony*, *Solt*, *Taksony* stb. (KISS, 1997: 177).

Munkájában jelentéstani és szerkezeti szempontból vizsgálja a helyneveket. A szerkezeti szempont által vizsgált helynevekre a következő fejezetben térek ki.

Jelentéstani szempont

- a) A pusztá személynéves helynevek: már a magyar honfoglalás előtt is eleven volt ez

- a típus, és a Kárpát-medencében sorra keletkeztek magyar helynevek pusztaszemélynevekből: *Arad, Jutas, Munkács, Szabolcs, Veszprém*.
- b) Törzsnévből alakult nevek: a magyarok hét törzsének eredeti nyolc törzsneve önmagában vált helynévvé (*Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*). Törzsnévi helyneveink túlnyomó része korai, 10-11. századi eredetűnek tekintendő.
- c) Népnévből alakult nevek: a falu lakói a népnévvel jelölt etnikumhoz tartoztak (pl. *Besenyő, Lengyel*). A pusztaszemélyneves helynevek kialakulásának kezdete a 10-11. századra tehető. Ez a névadási típus nagyjából addig volt eleven, ameddig a pusztaszemélyneves helynévadás. Számos pusztaszemélyneves helynév idővel *-i* képzővel bővült. *Horvát* mellett *Horváti*, *Olasz* mellett *Olaszi*, *Tót* mellett *Tóti* bőségesen előfordul a helynévanyagban.
- d) Foglalkozásnévből alakult helynevek: az uradalmak szolgálatára kötelezett népelemek települései ezek. A foglalkozást űző egyén megnevezése gyűjtőnévként az egész falu nevévé lett (*Ács, Fegyvernek* 'fegyverhordozó'). Ez a típus a 10-11. században lehetett eleven, de később is keletkezhetett.
- e) Patrocíniumi helynevek: sok helység neve alakult templomcíméből. Ha a templom címe egy szent, akkor e szentet patrónusnak is szokták nevezni, ünnepét, a templom búcsúnapját nevezik patrocíniumnak (*Boldogasszony, Szentmiklós, Szentendre*). A templomcíméből való helynévadás megvolt francia, spanyol, olasz és bajor-osztrák nyelvterületen is.
- f) A határvédelmi helynevek: *Ór, Kapuvár, Nyírlövő* stb.
- g) Álló- és folyóvizek, kutak, forrásokból alakult helynevek: *Eger, Hévíz, Holtmaros, Patak*. A Konstantinnál feljegyzett *Etelköz* neve sem maradhat ki, hiszen folyónévi vonatkozása van. Utótagja azonos a *Bodrogköz, Muraköz, Csallóköz* tájnevünk utótagjával.
- h) A települések domborzati viszonyai, térszíni formái is motiválóak lehettek a névadásban: *Feldebrő, Félhalom, Kőszeg*.
- i) A talaj fajtája, közete is lehetett a névadás alapja: *Földes, Homok, Mészkö* stb.
- j) A jellemző állatvilág is indítékul szolgálhatott a névadásban: *Belényes, Bolhás, Varjas*.
- k) Fontos építmények (templomok, kolostorok) nevei is szerepelhetnek a névben: *Simontornya, Temesvár, Ungvár, Királyháza, Széplak* stb.

- l) Bányászkodás vagy ipari tevékenységek is motiválóak voltak: *Mészpest, Nagybánya*.
- m) Közlekedési útvonalak (hidak, utak, révek) a névadásban: *Bánhida, Székelyhíd, Rév, Vásárút*.
- n) A hetipiac napjának neveiből is alakultak helységnevek: *Csíksereda, Szombathely*. Egyedül a *vasárnap* hiányzik ezekből a helynevekből, pedig éppen ez az a nap, amelynek elnevezésében a vásár volt a motiváció (*vasár-nap*).
- o) A vásártartási jog a várossá fejlődés eleme volt. Számos helységnevünk utal vásártartásra: *Martonvásár, Marosvásárhely, Vásárhely, Jászvásár*. (KISS L., 1997: 177-183).

4. Keletkezéstörténeti típusok

A keletkezéstörténeti elemzés célja a nevek létrejöttének és történeti alakulásának vizsgálata. A helynevek körében is azok a törvényszerűségek hatnak, amelyek a közsői rétegre is jellemzők (HOFFMANN, 2007: 80). HOFFMANN az elemzés során több névalkotási módot különít el: szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek, morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek, jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek, szerkezeti változással alakult nevek, névátvitel. Dolgozatomban a morfológiai szerkesztéssel létrejött neveket tekintem át, ilyenkor valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával válik alkalmassá helynévi szerep betöltésére (HOFFMANN, 2007: 85). HOFFMANN ebben a típusban a kapcsolódó morfémák jellege alapján négy altípust különít el: a helynévképzőkkel, névszójelekkel, helyragokkal és névutókkal képzett neveket.

A morfológiai szerkesztéssel alkotott nevekben belül is csak a helynévképzőkkel alkotott nevek kérdéséről szólok. Azért emelem ki ezt a névkeletkezési típust, mert a különböző névtipológiák az így létrejött neveket külön-külön hangsúlyozottan tárgyalják mind a nép-, mind a törzsnévi eredetű helynevek kapcsán.

4.1 Helynévképzővel történő névalkotás

Helynévképzős nevek már a legkorábbi nyelvemlékeinkben is megtalálhatók. A helynévképzővel történő névalkotást olyan eljárásnak definiálhatjuk, amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához helynévképzőt illesztünk. A helynévképzővel történő névalkotást helynévképzésnek, az így

létrejött helynevet képzett helynévnek nevezzük. Helynévképzéssel főleg közszavakból, ritkábban személynevekből alakulnak helynevek (HOFFMANN, 2007: 88). Leggyakoribb helynévképzők: az *-s*, az *-i* és a *-d*. A következőkben ezeket a képzőket szeretném részletesebben áttekinteni.

4.1.1. Az *-s* képzővel alakult helynevek

Ennek a képzőnek a funkcióját szintén a már említett HOFFMANN ISTVÁN munkája, illetve BÉNYEI ÁGNES *Az *-s* képző szerepe helyneveinkben* (2010) című írása alapján mutatom be. Az *-s* képző eredetileg az ellátottság kifejezője és gyűjtőnévképző volt, helynévképző szerepe másodlagosan ezekből alakult ki.

Az *-s* képző jellegzetessége a többi helynévképzőnkkel összehasonlítva, hogy ma is eleven névalkotóként, de használjuk közszavakhoz kapcsolva is. Minden ilyen alakulat helynévként való értékelését befolyásolja, mert nem egyértelmű, hogy mely esetekben beszélhetünk helynévképzői szerepről, és hol találkozunk egyszerűen a közszavaknál megszokott funkciói valamelyikével (BÉNYEI, 2010: 9).

A településnevek esetében azt tapasztaljuk, hogy viszonylag kevés funkcionális-semanticai csoportban fordul elő az *-s* helynévképző. Elsősorban a növény-, illetve állatnévi alapszóból keletkezettek között találunk példákat (*Árpás, Nyulas*). A többi csoportba besorolható nevek a település vagy a terület valamilyen tulajdonságára, sajátosságára utalnak (*Meszes, Vámos*), vagy ott lévő tereptárgya (*Bálványos, Hidas*). Nem szoktak *-s* képzővel alakulni törzsnévből, népnévből, személynévből keletkezett helynevek, foglalkozásnévi és vásártartással kapcsolatos helynevek (BÉNYEI, 2010: 10). BÉNYEI ÁGNES tárgyalja írásában, hogy egyrészes névként és kétrészes nevek előtagjaként gyakran szerepelhet *-s* képzős forma.

HOFFMANN munkájában írja, hogy a képzőt tartalmazó legősibb nevek azok a kétrészes nevek lehettek, amelyek földrajzi köznévi főtagjához „valamiben bővelkedő” jelentésű *-s* képzős jelző kapcsolódott (*Homokos/domb, Bükkös/oldal*). Az ilyen kétrészes nevekből ellipszis útján, a főtag elmaradásával egyrészes nevek keletkezhetnek (*Homokos, Bükkös*). Ugyanez a tapadásos folyamat nagyon régóta megfigyelhető *-s* képzős közszavainkon. A magyar nyelvtörténet nyelvemlékes korának legelső időszakából már vannak adataink ilyen *-s* képzős földrajzi köznevekre (*nádas, bükkös*). Ezek előfordulhatnak kétrészes nevek főtagjaként (*Kerek/nádas, Öreg/bükkös*), illetőleg jelentéstani hasadás útján egyrészes nevekként is használhatók (*Nádas, Bükkös*) (HOFFMANN, 2007: 91).

4.1.2. A -d képzővel alakult helynevek

A -d képző alakulását, keletkezését, alapszavakhoz kapcsolódását két tanulmány bemutatásával ismertetem. Mindkét írás BÉNYEI ÁGNES nevéhez fűződik. Az egyik 2003-as munkája, melynek címe *A -d képző a helynevekben* a másik a 2009-ben megjelent *Még egyszer a -d helynévképzőről* címet viseli.

Először érdemes arról beszélni, hogy az ómagyar korban milyen szerepe volt, mi volt a jelentése, mihez kapcsolódott. A -d képző ómagyar kori, amellyel többek között BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, HAJDÚ MIHÁLY, SZEGFŰ MÁRIA is foglalkozott.

A vizsgálatok különösen a -d jelentéstörténetének levezetésére irányultak, főképp a személynév- és helynévképző funkció kialakulására, mivel ez a képző ezekben a szerepekben jelentkezik. A képző kialakulásáról sorra születtek a vélemények, és addig minden a legnagyobb rendben van, amíg a kutatók felfogása megegyezik, és abban egyetértenek, hogy a képző másodlagosan alakult. A problémát elsősorban az okozza, hogy hogy ki mit tekint elsődlegesnek. Van olyan felvetés, hogy a helynevekben előforduló személynévek gyakorisága miatt egyfajta személynévképző szerepet tölt be, de emellett előfordul egy 'valamivel való ellátottság' jelentés is. Kialakulása mellett a produktivitása is okoz problémát, vagyis az időben való lehetséges meglétének feltételezése, illetve az analogikus névalakulása. Olyan elképzelés is van, amely a képző funkcióját eleve az analógiával hozza kapcsolatba. A TNyt. a -d képzőről megállapítja, hogy a 14. század végéig eleven volt helynévképzőként, azonban később felbukkannak újabb származékszavak a már meglévők analógiájára, azt viszont nem említi, hogy mi a határvonal megvonásának az indoka. Az eleveniséget a nagyobb gyakorisággal állítja párhuzamba, és emiatt kialakul egyfajta nézete arról az időszakról, amikor kevesebb új -d képzős helynév jön létre, ezért gondolja azt, hogy már nem eleven a képző.

BÉNYEI (2003) munkájában lexikális és funkcionális-szemantikai szempontból tárgyalja a képzőt, azt vizsgálja, hogy leggyakrabban milyen alapszavakhoz kapcsolódik.

4.1.2.1. A -d képzős helynevek lexikális csoportja

A -d képző leggyakrabban:

a) személynévi alapú földrajzi nevekben fordul elő, de alapvető problémát okoz annak megállapítása, hogy a személynév eleve tartalmazza-e a képzőt, vagy csak a helynévben jelentkezik. A személynévek körében nagyon gyakoriak a képzős formák, így

fel lehet tételezni, hogy e személynévi alapú *-d* képzős helynevek nagyobb része eredeti személynévképzőt tartalmaz: *Arad, Borsod, Ónod, Vasad*. Többször kimutatható viszont az is, amikor ugyanaz a személynév *-d* képzővel és anélkül jelenik meg, ilyenkor elgondolkodtató, hogy melyik szolgálhatott a helynév alapszavaként.

b) Növény- vagy állatnevet tartalmazó nevek: *Ártánd, Kacsád, Monyoród, Szőled*.

Ezt a listát lehet bővíteni, esetleg olyan nevekkel, amelyek mellett a szakirodalom nem foglal egyértelműen állást, és személynévi vagy növény-, illetve állatnévi eredetűnek minősíti őket: *Agárd, Szunyogd, Árpád*. A növény- és állatnevek mind személy-, mind helynevekben gyakran szerepelhetnek.

4.1.2.2. Funkcionális-szemantikai értékelés

Kétféle vélemény alakul ki arról, hogy a képző miként jelenik meg helyneveinkben. Az egyik elképzelés szerint a jelentésfejlődés szempontjából fontos, hogy a *-d* személynévből alakult helynévben gyakran és korán megtalálható volt, így ezek analógiájára növény- és állatnevekhez is kapcsolódik, valamint egyéb közszavakhoz is. Ezután kapta meg a 'valamiben bővelkedő hely' jelentést. Ez azért fontos, mert más, a helynévképző funkciót épp a valamivel való ellátottságot jelentő funkcióból levezető elméletekkel szemben figyelembe veszi, hogy olyan közszavak, amelyekben a képző ezt a funkciót hordozza, nem maradtak fenn, így e korai funkció megléte nem igazolható.

A másik érv mellett, hogy a *-d* a nevekben bár azonos értékű az *-s* képzővel, de mégis van különbség közöttük az az, hogy a *-d* képzős alakok minőségjelzői használatban nem jellemzőek, míg az *-s* képzős neveknél nem ritka az a folyamat sem, hogy egy kétrészes névből ellipsis útján egyrészes *-s* képzős név keletkezik.

A helynevekben jellegzetes funkcionális szempont a település lakosaira való utalás. Ez pusztán közszóval vagy annak képzett változatával is megtörténhet. A szakirodalom szerint inkább az *-i* képző fordulhat itt elő, a törzs- és népnévi adatokban nem egy esetben a *-d* képző is felfedezhető. Például: *Kérd, Megyered, Ózd, Várkond*, de még foglalkozásnevekben is előfordul: *Bocsárd, Fonyód* (BÉNYEI, 2003: 47–50).

A *-d* helynévképző funkciója a korai ómagyar korban kicsinyítő szerepű volt. Ebben a korban a képző személy- és helynévképzői funkcióban volt a legelevenebb, ennek ellenére kimutatható benne a kicsinyítő jelentése is: pl. *ÓMS. urodum, fyudom, TA. Holmodi*. A szakirodalom több helynevet említ, amelyek kicsinyítő funkciójú *-d*-t tartalmazó adatot mutatnak (*Érd, Falud, Várad, Varasd*).

KÁZMÉR MIKLÓS a *Falud* név elemzése kapcsán kereste a köznévi alapszót, és vizsgálta a *-d* funkcióját (1970: 50). A *falud* 'falucska' köznévi egykori meglétére elég bizonytalan példákat hoz, viszont megállapítja, hogy ha létezett is ilyen közszó, az csak kis területen élhetett, mégis valószínűsíti a kicsinyítő funkciót. Ennek bizonyítéka a Zala megyei *Falud*, amellyel szemben számtalan *Kisfalud* nevünk van, míg **Nagyfalud*, **Újfalud* stb. nevek nem mutathatók ki. Ez a változat a magyar névkincs gyakori típusába, a *-d* képzős helynevek nagy csoportjába tartozik. A *-falud* első adatai: 1212/1334: *Cusfoloud* (hamis oklevélben, Bihar megye), 1227/1443: *Kysfolud* (Baranya) (KÁZMÉR, 1970: 49-51).

A képző alapszavakhoz való viszonyulását tekintve a leggyakrabban:

a) személynévi alapszóhoz kapcsolódik. Ilyenkor a *-d* szerepe attól függően lehet személynév- vagy helynévképzői, hogy a képző már eredetileg is a tőhöz tartozott, vagy csak később, a helynévalkotás során került a névbe. Ennek megállapítása akkor lehetséges, amikor a forrásként szereplő oklevél tartalmazza a névadás alapjául szolgáló személynévet is. Támponyt jelent számunkra az Árpád-kori személynévtár. Akkor tekinthető pusztai személynévi keletkezésűnek az adott helynév, ha a személynév nem adatolható *-d* nélküli formában: *Arad*, *Férged*, *Gyomord*, *Negyed*, *Őzd*. Hasonlóképpen, ha az ÁSz. szerint csak a *-d* nélküli forma létezett személynévként, akkor a *-d*-t inkább helynévképzőnek tekinthetjük: *Ámosd*, *Bélád*, *Bozsód*, *Endréd*, *Élesd*, *Fejérd*, *Győröd*, *Jánosd*. Nem egy eset van arra, hogy a személynév képzővel és anélkül is létezik, ilyenkor azonban számolhatunk a pusztai személynévből való származással és a *-d* helynévképzővel való keletkezés lehetőségével is: *Borsod*, *Füged*, *Peterd*, *Szerénd* (BÉNYEI, 2009: 92).

b) A képző törzsnevekhez, népnevekhez való kapcsolódása: BENKŐ szerint a *-d* képző nem kapcsolódik sem törzsnevekhez, sem népnevekhez. KISS LAJOS szerint azonban vannak kivételek ez alól: például a Nyitra megyei *Megyered*, melynek első adata 1156-os, *Mogorod* formájú. MELICH a *Berény* és a *Ság* név etimológiája kapcsán megjegyzi, hogy azok törzsi nevek lehetnek, a *Berend* és a *Ságod* viszont a FNESz. szerint személynévi eredetű.

Az elemzők közül GYÖRFFY felveti az *Őrs*-féle helynevek törzsnévi eredetét, és minősíti például a Nyitra megyei *Őrsed* nevű lakatlan földet törzsnévi eredetű helynévnek. Ez BENKŐ szerint lehetséges, bár nem bizonyítható. A népnévi eredetű nevekben nem fordul elő a *-d* képző (BÉNYEI, 2009: 94). Vagyis BÉNYEINEK ebben nincs igaza, mivel számos munka tárgyalja a *-d* képző népnevekhez való viszonyát. Legutóbb RÁCZ ANITA (2008b:

235) készített összefoglaló tanulmányt a népnévi eredetű településnevek szerkezeti sajátosságairól, és ő volt, aki egy átfogó képet adott e településnevekről: *Lengyeld, Oroszd, Százd, Zsidód*.

Vannak olyan népnévi helynevek, amelyek a *-d* képzőt nem vonzották, azaz csupán nominativusi alakjukban jelentek meg településnévként, vagy másodlagosan kétrészes nevek megkülönböztető jelzői névrészének szerepét töltötték be. Ide a *bolgár, böszörmény, székely, szerecsen(y), tatár, török* népnevek sorolhatók, de az *oláh, román, cigány, rác* nevek is ilyen korlátozott használatúnak látszanak (RÁCZ A., 2008a: 107).

II. Nép-, és törzsnévi eredetű helyneveink

A szerkezeti elemzés alapegysége a névrész. Névrésznek tekinthető a helynevek hangsorának minden olyan egysége, amelyek szemantikai jegyeket hordoznak. Az elemzés során két szempont vizsgálható: funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempont (HOFFMANN, 2007: 53). HOFFMANN szerint minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs. Keletkezésekor minden név leíró jellegű, a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák közvetlen vagy közvetett formában megjelennek benne.

KRISTÓ GYULA 1979-ben már felvetette a helynevek funkcionális elemzésének, illetve osztályozásának fontosságát, mivel a helynévtipológia a helynév felépítését tette meg az osztályozás alapjává. A nevek funkcionális-szemantikai elemzésének feladata arra rávilágítani, hogy a megnevezéskor a denotátum mely sajátosságai fejeződnek ki. A helynév hangsorának van egy olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez, ez pedig a névrész (HOFFMANN, 2007: 53).

A magyar helynévállomány egy- és kétrészes nevekből áll. Egy- és kétrészes helyneveknek nevezzük azokat a neveket, amelyekben egy vagy két funkcionális-szemantikai jegyet kifejező névrész különíthető el. Fontos azonban az is, hogy milyen funkciók fejeződnek ki a névrészekben, ehhez a névrészek terminológiai megjelölése szükséges.

KÁZMÉR alapelemeknek nevezi azokat a földrajzi neveket, amelyek önmagukban is képesek földrajzi névi funkció betöltésére. A megkülönböztető elemek már meglévő helynevekhez vagy földrajzi köznevekhez is kapcsolódhatnak. KÁZMÉR fogalmait kis módosítással ugyan, de átveszi INCZEFI. Változtatása abban áll, hogy a két névrész egymásra vonatkozását hangsúlyozza, úgy hogy „az alapelem, mint az azonosító funkció legfőbb hordozója alkotja a tipológia fő kategóriáit, a meghatározó elem pedig ezen belül alcsoportot eredményez” (HOFFMANN, 2007: 63).

A kétrészes nevekből az egyes névrészek egymáshoz való viszonyuk alapján lehetnek bővítményrészek vagy alaprészek. „A kétrészes helynevek utótagjuk alapján kétféleképpen lehetnek: második névrészként kizárólag földrajzi köznévi vagy valódi helynév szerepelhet, ilyen pozícióban más köznévi lexéma vagy személynév nem állhat.” (TÓTH V., 2001a: 648).

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során az egyes nevek a bennük felhasznált

nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgálhatók. A létrejövő funkcionális névrészek nyelvi felépítésének az analízisét jelenti ez az elemzési forma. A funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai elemzés könnyen egymásba csúszhat, ha fogalmi rendszerükben átfedések vannak. Azonban a funkcionális elemzés névrészfunkciókat keres, a lexikális analízis pedig szójelentéseket mutat be (HOFFMANN, 2007: 67).

1. Népképek helyneveinkben

Magyarország területén gyakorinak mondhatók a népkévi eredetű településnevek, aminek az az oka, hogy az ország területét sokáig soknemzetiségűek lakták. Ennek következtében olyan falvak is létrejöttek, amelyeket nem magyar lakosság lakott. Ezekben az esetekben a környező magyar lakosság gyakran az ott élő népek nevének a falu nevében való megjelenítésével különítette el magát a települést. De az sem volt ritka, hogy egyetlen település nemzetiségek lakta kisebb részét is hasonlóképpen nevezték el (RÁCZ A., 2005b: 75).

A népkévi eredetű helyneveink száma az idők során folyamatosan bővült. Nem csak ma kell számolnunk gyakori jelenlétükkel, hanem a honfoglalás előtt is számos név volt ismeretes: többek között a *kazár*, a török nyelvű *besenyő*: *Rinyabesenyő*, *Ládbesenyő*, *Máriabesenyő*, *Besenyőtelek*, *Besenyőd*. A mohamedán izmaeliták magyar neve *böszörmény*: *Hajdúböszörmény*, *Berekböszörmény*. A *bolgár* elnevezés kezdetben török népet jelentett, de a szlávósodás miatt a szláv bolgárokat is így nevezte a magyarság. Az indoeurópai népek közül a *görög*, *örmény*, *orosz* és *lengyel* népek nevei voltak ismertek. A honfoglalás után tovább bővült a népek és törzsek ismerete, ezek mind kisebb csoportok betelepülései miatt történtek. Török név volt a *kaliz*, ebből való a *Budakalász*, *Kálózd* helynevek. Az *úrok* neve az *Ózd*, *Úzdiszentpéter*, *Uzdpusztá* helynevekben található meg. A XIII. században tömegesen vonultak be a *kunok* és *jászok*. A kunok és jászok nevéből csak később alakultak helynevek, és a népkévi előtagként szerepel: *Kunmadaras*, *Kunhegyes*, *Jáskisér*, *Jászladány* stb. A német nyelvű szászokról zárt településben nem nevezték el községet, de az elszórt telepek kaphattak ilyen nevet, mint *Újszász*, *Beregszász*. Ezután települtek a *csehek*, *tótok*, *lengyelek*, *oroszok*. Északkeleten előforduló *Horvát*, *Horváti* helyneveink az orosz, cseh horvátok betelepülésére utalnak. A *rác* népkévi a XII. század óta ismeretes, ezt fölvaltotta a XIX. században a *szerb* név, de helyneveinkben és személyneveinkben, mivel ezek jóval előbb alakultak ki, a *rác* népkévi szerepel. Az *oláh* népkévi egyaránt személyneveinkben és helyneveinkben előfordul. Az oláhnak a többes

számaként átvett szláv *vlasí*, amelyet a magyarság *ulosz* formában vett át, és ez lett a későbbi magyar olasz szó. A *német* népvét is a szlávól vették át. A *szerb*, *szlovák*, *román* népvétek elég későn váltak hivatalossá, így a helynévek és személynévek alakulására nem lehettek hatással (KÁLMÁN, 1989: 123–148).

Azt azonban le kell szögezni, hogy ezek az adatok további névvel egészültek ki, melyet RÁCZ ANITA legfrissebb munkája (2011) tárgyal, amelyben a honfoglalástól egészen az ómagyar korig fellelhető népvéti eredetű helynéveinket gyűjtötte össze. Vagyis a KÁLMÁN féle névanyag több névvel egészült ki, ezek között van az *avar*, *bajor*, *cigány*, *korontál*, *kölpény*, *komán*, *polány~polyák*, *magyar*, *maróc~marót~morva*, *nándor*, *sváb*, *székely*, *tatár*, *török*, *várkony*, *zsidó*.

E népvéteket valóban használhatták különböző etnikumok megnevezésére. Az ómagyar korban ezek a szavak gyakran előfordultak személynévként is. A helynévek alapjául népvétek és személynévek egyaránt szolgálhattak, a helynévekben való előfordulásukat elkülöníteni lehetetlen. Így nem lehet eldönteni, hogy egy-egy helynévben a népvéti jelentésű szó közvetlenül szerepel-e, vagy pedig személynévi áttétellel lett a helynév részévé (RÁCZ A., 2011: 8).

Ezek a helynévek arra utalnak, hogy a névadáskor a falu lakossága a népvéttel jelölt etnikumhoz tartozott. Túlnyomó részben erről van szó, de a fentiekben már szó volt arról, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni a helynévadási szemléletet. Két okból sem. Óvatosan kell a népvéti lexémát tartalmazó helynévekkel foglalkozni, mert előfordulhat, hogy a népvéttől előbb személynév válhatott, s utóbb ebből a személynévből keletkezett a településnév. Ilyen esetekben a metonímia alapjául nem közvetlenül a népvétt, hanem a belőle alakult személynév szolgált. Ezeknek a településnéveknek a névadási motivációja már nem az illető néphez való tartozás volt, hanem valamilyen birtokosi szemlélet fejeződhetett ki bennük. Illetve a népvéti helynév megjelenése nem feltétlenül utal arra, hogy az illető nép akkor települt volna meg az adott területen, hiszen akár régóta ott élhettek már, mire a település ilyen szemantikai tartalmú nevet kapott (TÓTH V., 2001b: 28).

Tehát nehéz annak a megállapítása, hogy a településnév közvetlenül a népvéttől jött-e létre, és abban sem lehetünk biztosak, hogy az idegen népesség kizárólag azokon a területeken élt, amelyet jelenlegi helynéveink mutatnak (RÁCZ A., 2004: 65).

Településnéveinkben a népvétek alapalakjukban, képzős alakban, földrajzi köznévvvel kapcsolódva, illetve nem települést jelentő földrajzi köznevekkel jelennek meg.

a) A népnév alapelakban szerepel település neveként

Besenyő, Bolgár, Böszörmény, Cseh, Horvát, Jász, Lengyel, Magyar, Német, Oláh, Olasz, Orosz, Rác, Román, Sváb, Szász, Székely, Tót, Török.

KNIEZSA ISTVÁN a népnévi alapú településneveknek két csoportját különítette el: az egyszerű és az összetett típust. Az egyszerű típus egyik alcsoportját a puszta népnévi eredetű (*Horvát, Tót, Káloz* stb.), másik altípusát az *-i* képzővel létrejött nevek adják (*Németi, Csehi, Tóti* stb.). Az *-i* képzős helynévtípus nagyon rövid ideig volt eleven. Az egész országra vonatkozó kutatása szerint ez a típus a XII–XIII. század határán túl már nem keletkezett, és szerinte a XI. század közepe előtt sem kezdődhetett, mert sem a XI. század közepéig beköltözött népek (*böszörmények, kálozok, besenyők*) nevéből, sem pedig pogánykori magyar személynévekből ilyen típusú nevek nem alakultak (nincs pl. *Lengyeli, Ráci, Töröki, Kuni, Böszörményi, Kálozi, Besenyei* településneveink).

b) A népnév képzős alakban szerepel település neveként

Besenyőd, Csehi, Horváti, Horvátka, Horvátony, Jászi, Lengyend, Lengyendi, Magyarad, Magyaré, Magyarai, Magyarej, Ágnémeti, Felnémeti, Hernádnémeti, Kisémeti, Németi, Oláhi, Olaszi, Oroszd, Oroszi, Oroszka, Szászd, Szászi, Tóti.

KISS LAJOS szerint az a tény, hogy például az erdélyi területen egyetlenegy **Oláh, *Oláhi* településnév sem található, azt jelzi, hogy a XI–XII. században amikor az ilyen típusú nevek megszülettek, a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (KISS, 1997: 183). Az, hogy az ómagyar kori településneveink között egyetlen **Oláh(i), *Rác(i), *Tatár(i), *Török(i), *Cigány(i)* névalak sem fordul elő, és hogy ezek a népnevek csupán kétrészes nevek első, jelzői előtagjaként jelennek meg (*Oláhbáród, Cigányfalva*), azzal magyarázható, hogy e települések késői keletkezésűek, abból az időből valók, amikor már nem születtek puszta népnévből vagy *-i* képzős népnévből településnevek (RÁCZ A., 2008a: 104). Az *oláh* népnév helynevekben csak a későbbi eredetű összetett típusban, mint *Oláhtelek*, és *Oláhfalu* fordul elő, illetve mint jelző az *Oláh-Fenes, Oláh-Tyukos, Oláh-Nádas, Oláh-Lapád, Oláh-Kocsárd* stb. nevekben található, megkülönböztetésül a *Szász-Fenes, Szász-Tyukos, Magyar-Nádas, Magyar-Lapád, Székely-Kocsárd* helynevektől.

Földrajzi elterjedtségét tekintve ennek a névtípusnak az előfordulása KNIEZSA szerint Kelet-Magyarországon a Nagy-Alföld keleti peremén elég széles körű: Biharban és Krassó-Szörényben egészen a hegyvidék széléig, az Erdélyi-medence keleti részén Beszterce és Görgény vidékéig, délen a Küküllő vonaláig. A Küküllő vonaltól délre és a

Székelyföldön e típusnak nyoma sincs (KNIEZSA, 1943:124–125).

- c) A népnév települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként
- *-falu* utótagú helynevek: az előtagjuk számtalan népnév lehet: *Bolgárfalu, Csehfalu, Jászfalu, Magyarfalu, Németfalu, Oláhfalu, Oroszfalu, Rácfalu, Szászfalu, Tótfalu*.
 - 1200 táján megjelennek a birtokos személyraggal ellátott *-falva* utótag: *Besenyőfalva, Cigányfalva, Jászfalva, Lengyelfalva, Magyarfalva, Németfalva, Olaszfalva, Oroszfalva, Rácfalva, Románfalva, Svábfalva, Szászfalva, Székelyfalva, Tótfalva*.
 - Ez gyakran *-fá-vá* rövidült: *Olaszfa, Szászfa*.
 - Szerepet kap még: *-földe/, -háza/, -hely/, -laka/, -soka/, -telke/, -ülése* és más utótagok is: *Besenyőtelek, Böszörménytelek, Csehtelek, Horvátpálháza, Magyarföld, Magyarlak, Magyartelek, Olasztelke, Olasztelek, Orosztelek, Románfölde, Romántelke, Szásztelek, Székelyháza, Tótháza, Tótlak, Tóttelek*.
- d) A népnév nem települést jelentő földrajzi köznévvvel áll település neveként
- Besenyőtő, Besenyősziget, Bolgárszeg, Csehkereki, Horvátkút, Horváthegye, Magyarmező, Németmező, Oláhmező, Oláhpataka, Oroszmező, Oroszvíz, Románpataka, Románvölgye, Szászberek, Szászpatak, Szászvölgye, Székelyhid, Székelyjó, Székelyszeg, Tótkereke, Tótmező, Tótvölgy* (RÁCZ A., 2011).
- e) A népnevek víznevekhez való viszonya: *Bodrogolaszi, Drávacsehi, Hernádnémeti, Sajónémeti*.

Az összetett névtípusba azok a helynevek tartoznak, amelyekben a népnévhez még valamilyen földrajzi köznév is kapcsolódik. A népnévi alapú kétrészes nevek létrehozásában a szintagmatikus szerkesztés játszotta a legnagyobb szerepet. Az elnevezések második névrészének jellemzője, hogy nagyjából fele-fele arányban szerepel bennük a hely fajtáját megjelölő jelentésű lexéma, s a magát a helyet megnevező funkciójú névrész (RÁCZ A., 2005b: 78).

A fentebb sorolt néhány adat is jól mutatja, hogy a népnevekhez gyakran járul az *-i* és *-d* helynévképző, emellett többnyire földrajzi köznevek kapcsolódnak népnevekhez, amelyek közül is a leggyakoribb a *-falu, -falva, -telek, -telke* utótagok.

2. Törzsnevek helyneveinkben

Törzsi helyneveink a 10. században keletkeztek, amit több kutató (NÉMETH, KNIEZSA, BÁRCZI stb.) vallott. KNIEZSA törzsneveinket felsorolta és a velük alkotott neveket térképre vetítette, de a teljes számbavételt törzsi helyneveinkből TÖRÖK SÁNDOR végezte el, aki 27 *Nyék*, 38 *Megyer*, 19 *Kürt*, 18 *Gyarmat*, 27 *Tarján*, 24 *Jenő*, 51 *Kér*, 47 *Keszi* helynevet gyűjtött össze (GYÖRFFY, 1997: 224-225).

A törzsi helynevek keletkezése úgy képzelhető el, hogy az adott törzstörődék valamilyen más törzsi környezetben szigeteket alkotott, hiszen a törzsi helynév megkülönböztető szerepe csak így érvényesülhetett. A törzsnévi falvak lakói a névadáskor az illető törzshöz tartoztak, a névadáskor a törzsnevek használatban voltak, s a településnevek olyan helyen találhatóak, ahol nem voltak a törzsek eredeti szállásterületei (RÁCZ A., 2005b: 71). A *Nyék*, *Megyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* és *Keszi* helynevek mindegyike 20-40 helyen, a középkori magyar lakterület legkülönbözőbb vidékein tűnik fel, s néhol különféle törzsnevekből álló csoportokat alkot (GYÖRFFY, 1960: 27).

A magyar törzsnevek és törzsi helynevek vizsgálata a 18. századtól kezdődött, amikor ismertté vált Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” című munkája, és ebből ismerjük a magyar törzsneveket. A műben először a kazár nemzetségből való kabarokat említi, ezután következik a türkök hét törzse, amely: *Nyék*, *Megyer*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* és *Keszi* (RÁCZ A., 2006: 10). A hét magyar törzs nyolcféle elnevezésben maradt fenn magyar helynevekben: a *Kürtgyarmat* törzsnév ugyanis a Kárpát-medencében csak külön *Kürt* és *Gyarmat* településnevekben fordul elő. Mindmáig tisztázatlan kérdés a törzsnévlista kapcsán az, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a konsztantinoszi *Kürtgyarmat* törzsnév és a Kárpát-medencében meglévő *Kürt* és *Gyarmat* helynevek. Az egybeírás miatt felvetődött az is, hogy a két törzs egyesült, de ezt MOÓR ELEMÉR alaki szempontból képtelenségnek tartja, ugyanis Konsztantinosznál mindkét név végén megtalálható a jellegzetes névvégződés. MOÓR szerint azért kerültek egymás mellé, mert szállásterületeik is egymás szomszédságában voltak (MOÓR, 1970: 49).

Nagyon elterjedt volt a korai magyar történelem során a magyarok és a velük együtt élő népek hetes tagolása. A magyar krónikák említik egyaránt a hét vezért, illetve a hét magyar törzset jelentő *Hetumoger* kifejezést is. A magyarság hagyományos hetes beosztása katonai

szervezés eredménye, és ez oguz-török gyakorlatot követ, melynek értelmében a hat egy-séget egy hetedik, a vezértörzs alá rendelték (GYÖRFFY, 1997: 222).

A törzsnévi településnevek jellemzőit KNEIÉZSA próbálta összefoglalni négy pontban:

1. az ország területén szétszórtan találhatók
2. személynévként nem fordulnak elő
3. elterjedésük nem lépi át a más adatok adta magyar nyelvterület határát
4. környezetük jellegzetesen magyar (KNEIÉZSA, 1938: 371).

KRISTÓ 1983-as munkájában ezeket a megállapításokat megcáfolja. Az első ponttal szemben azt mondja, hogy a helynévadás szokásos törvénye szerint az azonos alakú nevek az ország területén mindig szétszórtan találhatók, mert ha sűrűn lennének egymás mellett, akkor az azonosításnak, a megkülönböztetésnek, az egyedítésnek nem tudnának eleget tenni. A második pontban szólókkal sem ért egyet, és egy Kniezsa által tett kijelentéssel állítja szembe, azzal, hogy a törzsnevek ritkán előfordulnak személynévként. Egyúttal meghatározza, hogy a nyolc törzsnévből négynek van személynévi megfelelője (1231: *Necu*, 1181: *Tarjan*, 1138/329: *Keseudi*, 1211: *Kesz*, 1211: *Curt*), azonban azt le kell szögezni, hogy ezek nagyon ritkán fordulnak elő. A harmadik ponttal szemben KRISTÓ GYULA, úgy vélekedett, hogy a mintegy háromszáz törzsi helynév alapján nem lehet a magyar törzsek honfoglalás kori szálláshelyét rekonstruálni, és nem következik feltétlenül, hogy a X. századi törzsnévi helynevek is a magyar nyelvterületen voltak. Az utolsó ponthoz ellenpéldákat hoz fel szláv vagy szláv-magyar vegyes lakosságú területekről: két Dráva–Száva-közi *Nyék*, egy Száva vidéki *Keszi*, egy Adriai-tenger menti *Megyér*, egy székelyföldi *Jenő* (KRISTÓ, 1983: 41–43).

Általános felfogás, hogy a törzsnévi helynevek csak ott jöhettek létre, ahol a szállásterület nem az illető törzs területe volt, vagyis egy törzs szállásterülete csak olyan vidéken képzelhető el, ahol a törzs neve helynévként nem fordul elő. Ez az alapelv vezette a kutatókat arra, hogy a törzsi helynevek területi viszonyai alapján próbálják meg rekonstruálni a törzsek szállásterületeit. Számos kísérlet született e témában, de mind kudarcot vallott. Ezeknek a kudarcoknak köszönhetően kell egyetérteni KRISTÓ GYULÁNAK (1976: 43) azzal a megállapításával, hogy a mintegy 300 törzsnévi helynév csoportja nem alkalmas sem a honfoglalás kérdéseinek revideálására, sem a törzsi szállásterületek rekonstrukciójára (TÓTH V., 2001b: 32).

A törzsnévi eredetű helyneveinkben az eddigi kutatások alapján azt lehet mondani, hogy elsősorban egyrészes és a kétrészes nevek esetében mindig utótagként szerepelnek (*Alkér, Kisjenő*). Azaz többségében az eredeti alak, valamilyen jelzői első névrésszel egészült ki. A *Nyék, Megyer, Keszi* stb. törzsnevek valamilyen megkülönböztető jelzőket kaptak: *Kürt>Csallóközkiürt, Gyarmat>Temesgyarmat, Keszi>Sajókeszi* (TÓTH V., 2006: 34).

a) Előfordulnak *Megyercs, Megyered, Megyere, Megyerő* típusú nevek, amelyek esetében sokan képző jelenlétét állapítják. E nevek kapcsán azonban felmerül, hogy a képző a törzsnévhez kapcsolódott-e, és így hozta létre a településnevet, vagy egy már létező településnévhez utólag járult hozzá. A FNESz. a *-cs, -d, -de* elemeket törzsnévhez kapcsolt kicsinyítő képzőnek mondja (*Hernádkércs, Megyercs, Nyírkércs*). Tehát a nevek képzős változata nem fordul elő (RÁCZ A., 2005a, 148).

b) Földrajzi köznévi utótaggal való megjelenése

NÉMETH GYULA megállapította, hogy a „*Nyék, Megyer, Kürt* és *Gyarmat* stb. helyneveknek nincsenek olyan változatai, mint pl. *Nyékfalva, Megyerfalva, Kürtfalva, Gyarmatfalva*” (1930/1991: 243). Tehát az egyrészes törzsnévi településnevekre nem jellemző a kiegészítés folyamata, így e településnevekhez nem kapcsolódik fajtát jelölő köznévi alaprész (*-falu, -telek* stb.). Ez azt mutatja, hogy a törzsnévi helynevek alakilag igen zárt névtípust képviselnek.

c) Azonban létezett olyan név, amelynek alapelemét adja a törzsnévi eredetű helynév, s valamely más lexéma töltötte be az első, jelzői névrész szerepét (*Alkér, Kiskér, Kisnyék, Fehérgyarmat*). Minden itt idézett név egy eredeti egyrészes névből alakult ki (RÁCZ A., 2005b, 74–75).

d) A törzsnevek víznevekhez való viszonya: *Dunakeszi, Rábagyarmat, Szamoskér, Tiszajenő, Tiszakeszi, Tizsakürt, Tizsatarján, Temesgyarmat*.

e) A törzsnévi helynevek előtagjaként képzett melléknév szerepel: *Békásmegyer, Káposztásmegyer, Kápolnásnyék, Hidaskürt, Diósjenő*.

Mindegyik törzsnévvel egyező alakú helynév egyrészes név, a kétrészes településnevek között egyetlen olyan sem található, amelynek első, megkülönböztető jelzői névrésze törzsnévi eredetű lenne. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen arra az időre, amikor a kétrészes településnevek elkezdnek terjedni névadásunkban, a törzsi hovatartozás már nem lehetett névadási motiváció, akkorra már régen elhomályosult a törzshöz való tartozás tudata.

Az egyrészes törzsnévi településnevekre a kiegészülés folyamata nem jellemző, e településnevekhez nem kapcsolódik fajtát jelölő köznévi alaprész (*-falu, -telek* stb.). A neveknek képzős változata sem fordul elő. Ez azt mutatja, hogy a törzsnévi helynevek alakilag zárt névtípust képviselnek (RÁCZ A., 2005b:74–75).

Összegzés

Dolgozatom első részében röviden áttekintettem a helynévadás általános sajátosságait, megfogalmazva a helynevek nyelvtörténeti jelentőségét is. KNEIÉZSA szavával élve: „A helynevek a településtörténet legfontosabb forrásai közé tartoznak, sőt olyan korszakokra vonatkozólag, amelyekből írott emlékekkel nem rendelkezünk, a helynevek a régészeti emlékeken kívül az egyedüli forrásaink, amelyekből a terület akkori településviszonyaira következtethetünk. A helynévkutatás tehát a településtörténet legfontosabb segédtudományai közé tartozik.” (KNEIÉZSA, 1943: 111). A második fejezetben a népnévi és törzsnévi eredetű helyneveinkről és e nevek névadásba kapcsolódásáról igyekeztem szólni. E fejezetek fontos tanulságai, hogy a településneveink valóban népnévi vagy törzsnévi eredetűek, nehezen eldönthető, hiszen nem könnyű a településnév közvetlen nép- vagy törzsnévből való alakulásának megállapítása.

Népnévi és törzsnévi helyneveink keletkezésének kronológiai tekintetben is megoszlanak a vélemények. A pusztai népnévből alakult településnevek kronológiai határai azonosak a pusztai személynévi eredetű helynevek korszakhatáraival: többségükben a XIV. század közepéig keletkeztek. Már a XI. század elején létezett néhány pusztai népneves helynév, így kialakulásának kezdete a XI. század elejére vagy az előző század végére tehető (TÓTH V., 2001b: 28–29). A pusztai népnévi eredetű településnevek csoportjából számarányukat tekintve kiemelkednek a *Besenyő* nevet viselő települések, például: a 11. század végén felbukkanó Bars megyei *Besenyő*, bár ezt hamis oklevél tartalmazza. Ezt követően csak a 12. század végéről, Fejér vármegyéből adatolható név: +1075/+1124/+1217: *Bissenorum* (Bars), 1192/1374/1425: *Bissenorum* (Fejér) (RÁCZ A., 2011: 18). Emellett különböző szláv népcsoportokat jelölő népnevek is megtalálhatóak voltak a században (*bolgár, cseh, horvát, orosz, lengyel, nándor, tót*) (RÁCZ A., 2008b: 206).

A dolgozattól kiderült, hogy a nép és törzsnévi településnevek között különbségek figyelhetők meg: többek között morfológiai szempontból nagyon eltérőek. Népnevekhez nagyon gyakran járul valamilyen földrajzi köznévi utótag (*Magyarfalu, Magyarlak, Olasztelek* stb.). Ezzel szemben a törzsnévi eredetű helynevek adatai között három *Nyék*, egy *Kér* és *Keszi* első névrészt tartalmazó helynév második névrészában található településjelölő földrajzi köznévet (RÁCZ A., 2006: 24). Tehát földrajzi köznévtől e lexémák első névrészbéli jelenléte után nem jellemző településneveinkben.

Különbségek figyelhetők meg aszerint is, hogy a népnév vagy a törzsnév a településnév első vagy második névrészában szerepel-e. Népnévi eredetű helynevek esetében döntően az első névrészben található a népnév, és ritkább, amikor a lexémák a második névrészben szerepelnek, s az első névrészben valamilyen megkülönböztető jelzői lexéma áll. A törzsnévi eredetű településnevek esetében fordított a helyzet, hiszen a kétrészes nevek között egyetlen olyan sem található, amelynek első, megkülönböztető jelzői névrésze törzsnévi eredetű lenne.

Irodalom

- A. JÁSZÓ ANNA (2007), *A magyar nyelv könyve*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2003), A *-d* képző a helynevekben. In: *MNy*. 41: 45–50.
- BÉNYEI ÁGNES (2009), Még egyszer a *-d* helynévképzőről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN - TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–123.
- BÉNYEI ÁGNES (2010), Az *-s* képző szerepe helyneveinkben. In: *Elméletek és módszerek 2*. Szerk. P. LAKATOS ILONA- PETHŐ JÓZSEF. Nyíregyháza. 9–17.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1960), A magyar törzsi helynevek. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. 1958. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp. 27–34.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997), A magyar törzsek és törzsi helynevek. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ- VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–235.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A -falu a magyar helynevekben*. Bp.
- KISS LAJOS (1997), Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ-VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 177–187.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok. I-II*. Szerk. DEÉR JÓZSEF- GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111-313.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta

Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.

KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.

MOÓR ELEMÉR (1970), A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpátmedencében: *NytudÉrt.* 70: 45-50.

NÉMETH GYULA (1930/1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített kiadás. Bp.

RÁCZ ANITA (2004), Népe ségtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 63–89.

RÁCZ ANITA (2005a), Népnevek és helynevek. (Tézisek egy kutatási programhoz.) *NÉ.* 27: 143–152.

RÁCZ ANITA (2005b), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.

RÁCZ ANITA (2006), *Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Debrecen. 9–29.

RÁCZ ANITA (2008a), Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *MNyj.* 46: 103–124.

RÁCZ ANITA (2008b), Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 203–240.

RÁCZ ANITA (2011), *Adatok a népnévvvel alakult régi településnevek történetéhez*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2001a), A helynevek lexikális szerkezetéről. *FUD.* 8: 643-655.

TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban* (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2006), *A templomcím ből alakult településnevek változásáról*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Debrecen. 31–46.